

Ayasofya Mozaikleri ve bunları meydana çıkartan THOMAS WHITTEMORE

Bir müddet önce gazetelerde çıkan ufak bir havadis **Thomas Whittemore**'un 8 Haziran 1950 tarihinde Amerikada vefat ettiğini haber verdi. Prof. Whittemore, Ayasofya'da yaptığı araştırmaları ve tekrar meydana çıkardığı mozaikler ile bilhassa büyük bir şöhret sahibi olmuştu. Bu yazımızda Bizans resim sanatının tekâmül safhalarını aydınlatan ve fetihten sonra camiye çevrilen kiliselerin duvarlarını süsleyen resimlerin kastî surette tahrip edilmediklerini isbat eden bu mozaikleri umumî bir surette gözden geçirirken, onları sanat ve ilim dünyasına tekrar kazandıran Whittemore'un da hayat ve eserlerine bir nazar atfedeceğiz(1).

I

Whittemore'un hayatı.

Thomas Whittemore, 2 Ocak 1871 de Amerika Birleşik Devletleri hükûmetlerinden **Massachusetts**'de, **Boston** yakınındaki **Cambridge**'de dünyaya gelmiştir. **Brown** üniversitesinden Edebiyat doktoru olarak mezun olmuş, **Harvard** Üniversitesine bağlı **Fogg Art Museum**'da Bizans sikke ve kurşun mühürleri konservatörü olarak bir müddet çalışmış, Mısır'da araştırmalar yapan «**Egypt Exploration Society**» nezdinde 1911-1926 yılları arasında Amerika'yı temsil etmiş, ve **New York** ile **Columbia** üniversitelerinde bir müddet Bizans ve Kopt sanatları dersleri de vermiştir.

Merkezi Boston'da olmak üzere «**The Byzantine Institute Inc.**» adı altında kurulan cemiyetin banisi ve müdürü olan Thomas Whittemore Ayasofya'dan önce Mısır'da **Aziz Paulus** ve **Antonius** manastırlarında ve 1921 de de Bulgaristanda **Filibe** yakınındaki **Kızılkilise**'de (Çervena Çarkva) araştırmalar yaptırmıştır. Nihayet Ayasofya'nın mozaiklerini tekrar meydana çıkartmağa teşebbüs eden Whittemore 1931 de resmen müracaatta bulunmuş ve lüzumlu müsaadeleri aldıktan sonra başlayan çalışmaların neticesinde evvela, narteks'ten naos'a açılan kapının üzerindeki **Pantokrator İsa** mosaiki temizlenmiş, bunu güney methal dehlizindeki kapı üzerindeki **Meryem** mozaiki takip etmiştir. Bundan sonra mabedin içine geçilmiş ve güney galerisindeki imperator aileleri mozaikleri ile **İsa (Deisis)** tasviri tablosu, absid yarım kubbe-

sindeki **Teotokos (Meryem)** ile yan taraftaki melek mozaikleri de ortaya çıkarılmıştır. Whittemore son olarak da kuzey cihetindeki büyük kemerin içini kapatan pencereci duvarın alt kenarında sıralanan üç aziz tasvirini açmıştır. Whittemore'un İstanbul'daki faaliyeti yalnız Ayasofya'ya inhisar etmemiş, kendisi **Fethiye** (eski **Pammakaristos** manastırı kilisesi) ve **Kariye** (eski **Hora** manastırı kilisesi) camilerindeki mozaikler ile de meşgul olmuştur.

Whittemore, Ayasofya mozaikleri hakkında kısa bir tebliğ okuduğu, 1937 de İstanbul'da toplanan **İkinci Tarih kongresi**'nden başka, muhtelif yerlerde toplanan Bizans kongrelerine de iştirak etmiştir. Sofya'da 1934 de toplanan **Dördüncü Bizans tetkikleri kongresi**'nde A.B. D.ni temsil etmiş ve 1936 da Romada toplanan **Beşinci kongre**'de de bir tebliğde bulunmuştur. Bu toplantılarda Ayasofyadaki araştırmalarının neticelerini kısaca anlatan Whittemore 1939 Ekinde Cezayir'de yapılması kararlaştırılmış olan **Altıncı Bizans araştırmaları Kongresi**'ne Ayasofya mozaiklerini gösteren renkli bir film ile iştirak etmek arzusunda olduğunu tertip heyetine bildirmiş ise de, harbin çıkması üzerine bu kongre geri bırakılmıştır(2).

«**The Byzantine Institute Inc.**» un Paris'te tesis edilen şubesinin, mikdarı 20.000 cildi bulan kütüphanesinin büyük bir kısmı Whittemore'un hususî kitapları tarafından meydana getirilmiştir. **H. Grégoire** tarafından 1924 den beri **Bruxelles**'de neşredilen «**Byzantion**» adındaki yıllık dergi harp yılları içinde Whittemore'un yardımı ile «**The Byzantine Institute**» ün Boston'daki merkezi tarafından devam ettirilerek 1940 dan 1945 e kadar üç cildi Amerika'da neşredilmiştir. Harpten sonra bu enstitü müstakilen bir dergi çıkartmağa başlamıştır. «**The Bulletin of the Byzantine Institute**» adını taşıyan ve ilk sayısı 1946 da neşredilen bu derginin, **Mr. W. E. Crum**'un hatırasına ithaf edilen ve içinde Kopt sanatı hakkında yazılar bulunan ikinci cildinin neşrini görmek Whittemore'a nasip olmamıştır.

Araştırmalarının yanısıra birtakım sosyal yardım işleri ile de meşgul olan Whittemore bu arada Birinci Dünya harbinden sonra Amerika'da mülteci Rus gençleri için bir yardım komitesi kurmuştur. Fransa hükûmeti tarafından «**Lé-**

Thomas Whittemore Kaariye camiinde çalışırken
Thomas Whittemore lors des travaux de restauration à
la mosquée de Kaariyé (Ancienne église de Chora)

gion d'honneur» nişanı ile taltif edilen Whittemore'un ahablarının sayısı hayli yüksek bir yekûn tutuyordu, ve kendisi çeşitli temaslardan imkân nisbetinde faydalanmağa dikkat etmiştir. Kendisine mahsus halleri ile orijinal bir şahsiyete sahip olan Thomas Whittemore(3), Washington'da ânî bir kalp krizi neticesinde 8 Haziran 1950 de vefat ettiğinde 79 yaşında bulunuyordu.

II

Whittemore'un kısa bir bibliyografyası.

Elinin altında birçok neşir vasıtalarının bulunmasına rağmen Whittemore nadir hallerde yazılar neşretmiştir. Bu yüzden, onun bibliyografyasının pek de zengin olduğu iddia edilemez. Makalelerinin bir kısmı Ankara, Sofya, Roma vs. kongrelerine sunulan kısa tebliğlerden meydana gelmiş, bir kısmı ise, Whittemore'un hayli kalabalık olan ahab ve tanıdıkları arasında ölen bâzı ilim adamlarının hâtıralarına ithaf edilmek üzere hazırlanan muhtelif «Hâtıra kitapları» için yazılmıştır. Tertip ettiğimiz bu kısa bibliyografyada Whittemore'un yazıları intişar senelerine göre sıralanmıştır.

Burada zikredilenlerden başka daha kendisinin «The Art Bulletin», «The Journal of Egyptian Archaeology», adındaki dergilerde de yazıları çıkmıştır.

A. Kitap halinde neşredilenler:

- 1 — The Mosaics of St. Sophia at İstanbul, Preliminary Report on the first year's work 1931-1932, The mosaics of the Narthex; Paris 1933.
- 2 — The Mosaics of St. Sophia at İstanbul, Second preliminary Report work done in 1933 and 1934, The mosaics of the Southern Vestibule; Paris 1936.
- 3 — The Mosaics of Haghia Sophia at İstanbul, Third Preliminary Report work done in 1935-1938, The imperial portraits of the South Gallery; Boston 1942.

B. Makaleler:

- 4 — A statuette of Akhenaten; «Recueil d'études dédiées à la mémoire de N. P. Kondakov, Archéologie; Histoire de l'art, Etudes byzantines.» (Prague 1926) s. 259-262.

- 5 — *Mosaics of Aya Sofia*; «Bulletin de l'Institut archéologique Bulgare, Actes du IV. Congrès International des études byzantines.» (Sofia 1936) c. 10, s. 202-206.
- 6 — *Ayasofya Narteks mozaikleri, 1932 de yapılan iş* (ingilizcesi ile birlikte); «Türk Tarih, Arkeologya ve Etnografya Dergisi» (Ankara 1936) 3, s. 199-202 ve 203-204 ayrıca 4 levha.
- 7 — *A great mosaic painting in Aya Sofia Istanbul*; «La Turquie Kémaliste»; (Ankara 1937) 20, s. 2-10.
- 8 — *The Narthex mosaic of Sancta Sophia*; «Studi Bizantini e Neellenici Atti del V. Congresso internazionale di Studi Bizantini»; (Roma 1940) c. 7, s. 214-223.
- 9 — *The Unveiling of the Byzantine mosaics in Hagia Sophia*; «American Journal of Archeology»; (1942) c. 46, s. 169-172.
- 10 — *Ayasofya camiindeki mozaikler*; «İkinci Türk Tarih Kongresi, 1937, Kongrenin çalışmaları, kongreye sunulan tebliğler»; (İstanbul 1943) s. 617-624.
- 11 — *On the dating of some mosaics in Hagia Sophia*; «Bul. of the Metropolitan Museum of Art», N. S. 5 (New York 1946), s. 34-45.
- 12 — *An unpublished seal of the patriarch Ignatios*; «Byzantina-Metabizantina» (1946) 1, s. 261-267.
- 13 — *Ayasofya mozaikleri*; «Halil Edhem Hâtıra kitabı» (Ankara 1947) c. 1, s. 199-200.
- 14 — *An unpublished Byzantine seal*; «Orientalia Christiana Periodica, Miscellena G. de Jerphanion» (Roma 1947) c. 13, s. 376-383.
- 15 — *A portrait of the empress Zoe and of Constantine IX*; «Byzantion» (Bruxelles 1949) c. 18, s. 223-227.

III

Whittemore'den önce Ayasofya mozaikleri.

Muhtelif inşa devrelerinden sonra kubbeli bazilika olarak imparator İustinianus tarafından 532-537 yılları arasında yeni baştan yaptırılan ve muhteşem surette süslenen Ayasofya'

nın VI. asra ait insan tasvirli mozaiklerinden şimdiki halde görünürde hiçbir iz mevcut değildir. Bugün ücra bâzı höcre ve odalarda hayli eski ve çok şayanı dikkat mozaiklere rastlanmakla beraber ayrıca mabedin içinde de bâzı tezyinî mozaiklerin İustinianus zamanına ait oldukları tesbit edilmiştir. 842 de nihayetlenen «tasviraleyhtarını» (İkonoklast) cereyanın umumiyetle figüral mozaikleri tahrip ettirdiği malûmdur ve Ayasofya'da Whittemore tarafından açılan insan tasvirli mozaiklerin hepsi de bu ceryandan sonraki devrelere ait olarak tarihlendirilmiştir. Ayasofya'daki figüral mozaiklerden bahseden en eski kaynağın müellifi 1200 e doğru burasını ziyaret eden Novgorod piskoposu Anton'un verdiği malumat sarîh değildir (4). 1402 de İstanbuldan geçen Clavijo'nun yazdıkları ise daha kıymetlidir (5). 1453 de Fatih, camiye çevirdiği kilisenin her tarafını gezerken kubbeye kadar çıkarak «vakta ki bu binayı hasinin tevabi ve levahikin harabü yebabün gördü», bu vakayı anlatan Tursina (Tursun) beyin ifadesine göre duyup zihnine nakşolan farsça meşhur beyti söylemiştir (6):

«Perdadarı mi-küned der tâk-i Kisra ankebûd
«Büm nevbed mizened der kal'a-ı Efrasiyab.»

Daha Clavijo'nun ziyareti sırasında bile harabiyete yüz tutmuş bir durumda olan Ayasofya'nın Fetih'ten sonra itina ile muhafaza edildiği bir vâkıdır. Fakat en mühim nokta mabedin duvar ve tonozlarını kaplayan resimlere hiçbir zarar verilmemiş olmasıdır. XV. asırdan itibaren Ayasofya'yı ziyaret eden ecnebi seyyahların eserlerinde bu mozaiklerden bahsedilmektedir. Arnold von Harff, Jérôme Maurand, Pierre Gylles, Stephan Gerlach, Hans von Buobenbach, Jean Palerne'in seyahatnamelerinden mozaiklerde bir dereceye kadar yalnız yüzlerin kapatılmış olduğu anlaşılmaktadır. XV. asır sonlarında uzun zaman Türkiyede bulunan Otavio Sapiencia, mozaiklerin ancak elle yetişilebilen yerlerinde tahribat bulunduğunu, fakat gerek aşağıda ve gerek yukarılarda birçok İsa, Meryem ve Aziz tasvirlerinin görüldüğünü yazmıştır. Nettekim 1590 yılına doğru elçilik heyeti ile İstanbul'a gelen Kuzey Afrikalı Ebul Hasan Ali bin Muhammed, pek tanınmamış olan Sefaretnamesinde (7), Ayasofya'da birçok resimler gördüğünü, bu arada dört Başmelek ile duvarların en yüksek yerlerinde peygamberlerin, kucağında İsa ile Meryemin vs. sahnelerin tasvir edilmiş olduklarını kaydeder. XVII. asırda, Pietro della

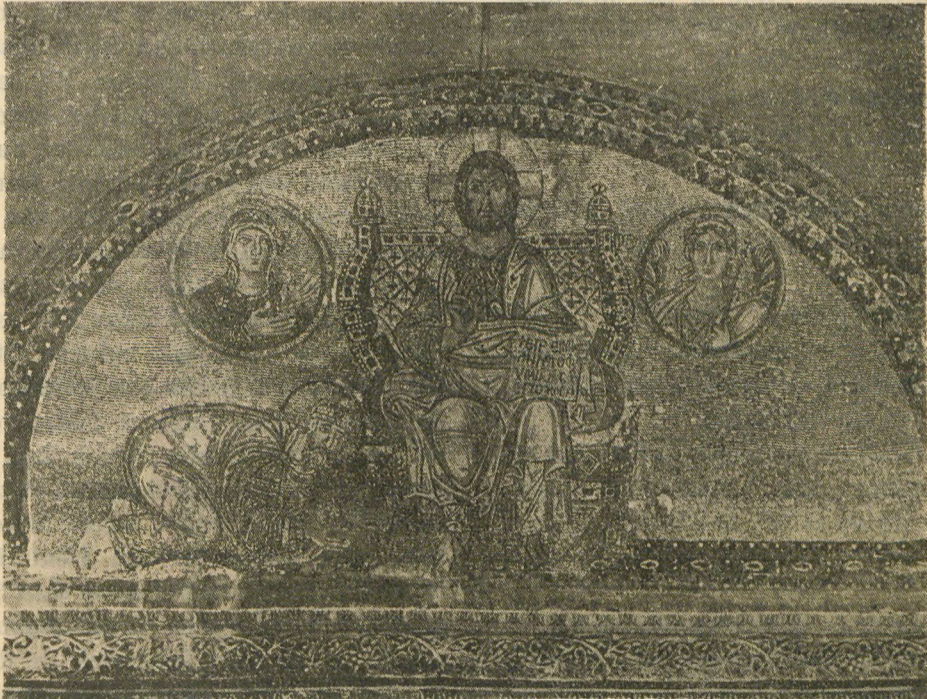
Valle, Stochove, De Montconys, Thévenot, Taferner, Smith, De Bruyn, Du Mont gibi seyyahlar da mozaiklerin bilhassa yüzlerinin silik veya kapalı olduğunda ittifak etmektedirler(8). Bu arada meşhur Grelot gerek absid cihetindeki muhtelif Meryem ve Melek mozaikleri ile galeridekileri ve gerek narteksteki İsa mozaikini görmüştür. Evliya Çelebi de bazı mozaikleri zikreder. Lord Sandwich ise, mozaiklerin eksik kısımlarının Türkler tarafından boya ile tamamlandığını 1738-9 tarihli seyahatnamesinde zikreder. 1755 de İstanbul'a gelen Baron de Tott'dan itibaren ise, ziyaretçiler resimlerin tamamının badana tabakaları altında kaldığını müşahede etmişlerdir; yalnız pandantiflerdeki muazzam «melâike-i mükrimeyn» in üzerleri örtülmemiştir. XIX. asrın ortalarına kadar kapalı kalan mozaikler 1847 de Sultan Abdülmecid (1839-1867)in emri ile Ayasofya'da ciddi tamirat ve takviye işleri yapan Fossati'ler tarafından açılmıştır(9). Aslan İtalyan İsviçresinden olan ve Rus sefaretini hizmetinde bulunan mimar Gaspard Fossati ve kardeşi Guiseppe bu tamirat esnasında bir taraftan da mozaiklerin birer resimlerini yapmış iseler de bir sergide teşhir edildikten sonra aileleri nezdinde muhafaza edilen bu levhalar neşredilmemiştir(10). Fakat Ayasofya'nın tamirâtı sırasında Alman hükûmeti

tarafından yollanan Salzenberg, İstanbul'a geleerek mozaiklerin, o zaman için mükemmel resimlerini yapmış ve bunları 1854 de neşretmiştir. Whittemore'un çalışmaları başlayıncaya kadar Ayasofya mozaikleri işte ancak Salzenberg'in bu resimleri sayesinde tanınıyordu. Fossati mozaikleri tekrar sıva ve badana tabakaları veya muşamba ile örterek bunların üzerlerini de boyalı tezyinat ile kaplatmıştı. Abdülmecid'in «bir daha kimbilir ne zaman açılacak» dediği mozaiklerin maettessüf kısa bir zaman sonra cahil ve ahlâksız bazı cami hademeleri tarafından tahrib edildiklerini T. Gautier'den öğreniyoruz. 1852 de Ayasofya'yı ziyaret eden Gautier, üzerleri Fossati tarafından örtülen mozaiklerden kubbe ve yarım kubbelere kaybolmuş nazarı ile bakmanın doğru olacağını yazmıştır. Zira cami hademeleri yaldızlı mozaikleri çakı ile sökerek ecnebilere satıyorlardı ve kendisi de önünde sökülen birkaç parçayı bir bahşiş mukabili satın almıştı(11).

IV.

Ayasofya'nın tekrar açılan mozaikleri.

Whittemore, Ayasofya'nın mozaiklerini Bizans Enstitüsü namına temizleme ve takviye için müracaat etmiş ve gerekli

Ayasofyanın narteksinde imparator kapısı üstündeki İsa mozaığı
Mosaique du Sauveur sur la porte impériale du narthex de Ste. Sophie

Ayasofyanın güney dehlizinde kapı üstündeki Meryem mozaiği
Mosaïque de la Ste. Vierge sur la porte du corridor méridional de Ste. Sophie.

müsaade 1931 Haziranında gelmiştir. Önce bazı hazırlıklar yapılmış, 1932 Nisanına kadar temizlenecek saha tetkik edilmiştir. İtalyadan getirtilen **Gregorini** ve **Benvenuti** adlarındaki mozaikçi ustaların tavsiyeleri üzerine temizleme ameliyeleri başlamıştır. İlk olarak narteks'deki **imperator kapısı**'nın üstündeki mozaik meydana çıkarılmıştır. Hiçbir tahribat izi taşımayan bu kompozisyonda, ortada arkalıklı muhteşem bir tahtta oturan İsa tasvir edilmiştir. Sağ eliyle takdis eden İsa'nın sol elinde açık bir kitap vardır ki bunun sayfaları üstünde: «**Üzerinize selâmet, ben dünyanın nuruyum**» manâsına gelen bir yazı okunur. İsa'nın ayakları dibinde ise sakallı bir imperatorun secde ettiği görülür. Vaktiyle Salzenberg'in resimlerinde İustinianus olduğu zannedilen bu imperator, Whittemore'a göre **Leo VI** (886-912) dır. Başkaları ise bu şahsı **Vasilios** (867-886) olarak teşhis etmişlerdir(12). Sol tarafta bir madalyon içinde **Meryem**'in sağ tarafta da yine bir madalyon içinde kilisenin koruyucusu **Cebraill**'in uluhi bir güzellik taşımasına dikkat edilmiş büst resimleri vardır. Beyaz bir hiton ve himation ile giyimli olan «**dünyanın hâkimi**», yani **Pantokra-**

tor İsa'nın yüz hatlarında bir antik ilâhın, **Zevs'**in ifadesini bulmak kabildir.

Whittemore heyeti, İsa mozaîğini açıp temizledikten sonra narteks'in güney tarafındaki methal galerisinde kapının üstünü süsleyen mozaik geçmiştir. 1933 ve 1934 yıllarının bahar ve yaz aylarında meydana çıkarılan bu tabloda altın renkli bir zemin üzerinde kucağında küçük İsa'yı tutan ve stola ve maforion ile giyimli **Meryem**'in kıymetli taşlar ile süslü gümüş bir tahtta oturur vaziyette tasvir edildiği görülür. İki yanında ayakta duran ve muhteşem merasim elbiseleri ile giyimli olan şahıslardan sağdaki surlar ile çevrili bir şehir modeli sunmakta, diğeri de kubbeli bir kilise modeli takdim etmektedir. İlki şehrin kurucusu **Konstantin**, diğeri Ayasofyayı yaptıran **İustinianus**'u tasvir etmekle beraber, bu resimlerin bir portre değeri taşıdıkları iddia edilemez. **Meryem**'in başının iki yanında birer daire içinde onun «**Tanrı anası**» (**Teotokos**) olduğunu ifade eden monogramlar vardır. Küçük İsa ise, zeminden dışarı taşan annesinin kucağında, beyaz elbisesi, ve olgun bir insanın hatlarını sahip başının gerisinde parlayan halesi ile belirtilmiştir. Whittemore bu eserin, **Va-**

silios II zamanında Ayasofya'da yapılan büyük tamir sırasında, 986-994 yılları arasında, yapıldığını ileri sürmektedir ki böylece bu mozaik öncekinden hiç olmazsa bir asır sonra yapılmış olmaktadır(13). Burada Bizans ortaçağının resim anlayışı ile birlikte, hıristiyan inanışında, kutsal oluşun bir sembolünü de görmek kabildir. Zira kompozisyonun merkezindeki İsa, insan şeklinde tecelli eden **Kutsal Kelâm (Logos)** dan başka birşey değildir.

1934 yılında çok mühim bir karar verilerek Ayasofya'nın bir müze haline getirilmesi uygun görülmüştür. O zaman Maarif Vekili bulunan **Abidin Özmen**'in ifadesine göre bir akşam **Atatürk**'un sofrasında ilk defa olarak bu fikir ortaya atılmış ve kendisi ertesi gün Başbakan **İsmet İnönü**'ye bu konuşmayı bildirmiş ve Ayasofya'nın «Evkafca tahliye edilerek müze olarak kullanılmak üzere Maarif Bakanlığına devrini teklif eden Başbakanlığa hitaben yazılan ve bu işte ilk yazılı vesika olan» müzekkeresini de takdim etmiştir(15). Başbakanlıktan Evkafa havale edi-

len evrak 24 Kasım 1934 de Vekiller Heyetinin de tasvibinden çıkmış, ve 1 Şubat 1935 de resmen **Ayasofya müzesi** açılmıştır(15). Aynı ay içinde Atatürk bizzat burasını ziyaret etmiştir. Önce Ayasofya'nın, içinde muhtelif eşyanın teşhir edileceği bir Bizans müzesi yapılması düşünülmüş, fakat sonra gayet haklı olarak bu fikirden vaz geçilmiştir(16).

1935-1938 yılları arasındaki araştırmalarında Whittemore heyeti, mabedin içinde çalışmaya başyarak, absid yarım kubbesinde, bema kemerinde ve güney galerisindeki muhtelif mozaikleri açmıştır. Üçüncü raporda bunlardan yalnız birkısmı neşredilmiştir ki, bunlar galerinin nihayetindeki duvarda bir pencerenin iki tarafında duvarı örten kompozisyonlardır. Dinî bazı vakıfların hâtrasını tebci edilen bu resimlerden soldakinde mermer bir tahtta oturan, ve koyu renk hiton ve himation ile giyimli **İsa**'nın sağında bir imparator, solunda ise bir imperatoriçe ayakta olarak tasvir edilmiştir. Bir eliyle takdis eden **İsa**'nın diğer eli kıymetli taşlarla

Ayasofyanın güney galerisinde İsa, Imperatoriçe Zoi ve İmparator Konstantin VIII mozaïği

Mosaïque impériale représentant l'Empereur Constantin VIII et l'Impératrice Zoe dans la galerie méridionale de Ste. Sophie.

Ayasofyanın güney galerisinde Meryem, İmperatoriçe İrini ve İmperator İoannis II. Komninos mozaiği.
Mosaïque impériale représentant l'Empereur Jean II Comnène et l'Impératrice Irène dans la galerie méridionale de Ste. Sophie

süslü bir kodeks tutmaktadır. Divitission ve loros'tan müteşekkil merasim elbisesi ile giyimli olan ve başında modiolos (taç) bulunan imperatoriçenin, VIII. Konstantin'in (1025-1028) kızı Zoi olduğunu başının üstündeki yazıdan öğreniyoruz(17). İsa'ya iki eliyle bir para kesesi uzatan sakallı imparatorun ise yukarısında onun «Romalıların hükümdarı Konstantin Monomahos» olduğunu bildiren bir yazı vardır. Aynı şey imperatoriçenin elindeki kağıt tomarının üzerindeki yazıda da tekrarlanmıştır. Fakat daha ilk bakışta bu yazıların ve bilhassa imparatorun başının değiştirilmiş olduğu anlaşılır. Whittemore bu resmin 1028-1034 arasında yapılmış olduğunu ve aslında, Zoi'nin ilk kocası Romanos III ün burada tasvir edilmiş olduğunu yazar. Yine Whittemore'a göre, Zoi'nin evlât edindiği ve imparator yaptığı Mihailos V., onu Büyükada'ya sürdükten sonra, hatırasını lânetlemek için resmini de tahrip ettirmiştir. Fakat bu hâdiseden birkaç gün sonra tekrar idareyi ele alan Zoi kendi resmini tamir ettirirken Romanos'un da yüzünü ve adını değiştirerek, bunların yerine üçüncü kocası Konstantin Monomahos'un yüzünü ve ismini işletmiştir. Whittemore hipotezini daha da ileri götürerek bu arada İsa'nın da başının yenilendiğini yazmaktadır. Fakat bu fikirler itirazlar ile karşılaşmıştır; zira 18-19 Nisan gecesi Zoi'yi sürdüren Mihailos'un 20 Nisanda tahtını kaybettiğine göre, ancak bir günlük serbest zamanı içinde Mihailos'un «bu üçüncü yerdeki

mozaïği tahrip ettirmekten daha mühim işleri» olacağı akla gelir(18). Esas itibariyle Romanos zamanında yapıldığı anlaşılan bu resimde Bizans sarayının ihtişamının akisleri bariz olarak görülür.

Pencerenin sağındaki resimde ise ortada mavi maforion ile giyimli Meryem kucağında küçük İsa'yı tutmaktadır. Elindeki para kesesini sunan imparator Ioannis Komninos II (1118-1143) den başka burada Meryemin öbür yanında, elinde bir kağıt tomarı ile, Macar kralı Lajos'un kızı imperatoriçe İrini vardır. Bu pembe tenli uzun sarı saçlı genç kadının, muhteşem merasim elbisesinin içinde adeta acemi bir tavırla durduğu dikkati çeker. Hükümdarların diğer eserlere nazaran çok tabii ve realist bir şekilde tasvir edildiği bu kompozisyon sağ taraftaki payede devam etmekte ve burada payenin köşesine sanki sıkışmış bir halde hastalıklı veliahd Aleksiyos'un sıhhsiz çehresini görmek kabildir. Whittemore'a göre bu tablonun büyük kısmı 1118 e aittir, ve Aleksiyos'un resmi 1122 de ilâve edilmiştir. Fakat bu düşünce de itiraz ile karşılanarak resmin hepsinin Aleksiyos'un tahta ortak edildiği 1122 yılına ait olduğu iddia edilmiştir.

Ayasofya'da bugün üzerleri açık daha bir takım mozaikler vardır ki bunlar henüz neşredilmemiş olduklarından resimleri de çekilemez(19). Bunlardan biri güney galerideki muazzam Dee-

Ayasofyanın güney galerisinde Deisis kompozisyonunda Yahya'nın başı

Fragment représentant la tête de St. Jean Baptiste de la grande composition de Deisis dans la galerie méridionale de Ste. Sophie

sis (yani ruza... şer sahnesinin merkezî kısmı) dir. Yalnız alt kısmı harap olan bu tabloda ortada haşmetli bir İsa tasviri bulunmakta ve solda Meryem görülmektedir. Kompozisyonu sağ tarafta tamamen antik bir usluba göre işlenmiş olan **Vaftizci Yahya** tasviri tamamlamaktadır. Bu kudretli ve sâde tablonun XI. asrın ortaları, belki de sonlarına ait olduğuna ihtimal verilmektedir, fakat henüz bu hususta karar vermeden önce Whittemore'un raporunu beklemek doğru olur. 1935-1938 devresinde açılan, fakat henüz neşredilmeyen mozaiklerden biri de absidi örten yarım kubbenin içindeki büyük **Meryem** tasviridir. Kucağında küçük İsa'yı taşıyan **Teotokes (Tanrı anası)** tasvirinin zarafet ve tesiri, yalnız başına bir şaheser olan bu eser, bulunduğu yere uymadığı içindir ki tamamen yokolmuş gibidir. İkonoklast ceryanın hemen akabinde IX asrın ortalarına doğru yapılması muhtemel olan bu resim şimdiki halde Ayasofya'nın görünürdeki en eski figüral mozaikini teşkil eder(20) .Abside takaddüm eden bema kısmının üzerini kapatan büyük kemerin alt kısımlarında ise karşılıklı iki melek tasviri mevcut idi. Bunlardan soldakinin ancak ayakları ile elbisesi eteklerinin kalmasına mukabil, sağdaki oldukça tamam bir halde meydana çıkarılmıştır. Altın bir zemin üzerinde

olan bu kanatlı melek bir elinde asa, diğerinde bir küre tutmaktadır. Saçları bir kurdele ile toplanmış, ve üzerinde saray hizmetindeki asilzadelere mahsus etekleri işlemeli koyu renk bir elbise ile mayıl altın geniş bir şeritle süslü bol beyaz bir pelerin vardır. Bu melek umumiyetle, Ayasofya'nun koruyucusu **Cebrail** olarak teşhis edilmektedir ve absiddeki **Meryem**'den kısa bir müddet sonra yapıldığı tahmin edilir.

Nihayet 1938 den sonraki araştırma devresinde Whittemore, kubbeyi tutan büyük kemerlerden kuzeydekini içindeki timpanonun alt kenarındaki nişlerde olan resimleri meydana çıkartmağa başlamıştır. Karşılıklı bu duvarların satırlarının muhtelif münferid mozaikler ile süslenmiş olduğunu biliyoruz. En alttaki niş sırasında ilk piskoposlar, onların üstündeki pencere dizisinin arasında da hristiyanlık şehitlerinin resimleri bulunuyordu. Whittemore, bu duvarın alt kenarında üç piskopos meydana çıkarmıştır ki bunların kim oldukları yanlarındaki güzel harfli kitabelerde gösterilmiştir. (**Genç İgnatios, İoannis Hrisostomos ve Antakya piskoposu İgnatios**) Ayasofyanın bütün mozaikleri gibi bu oldukları yere uymayan bu «portreler», aşağıdan güçlükte görülebilmektedir. Altın zemin üzerinde üzerleri haçlar ile süslü dinî beyaz

Ayasofyanın mihrab ehitinde büyük kemerin içindeki Cebrail mozaığı

Mosaïque de l'Archange Gabriel dans le soffite de l'arc oriental de Ste. Sophie

elbiseleri (omoforion) ile sıralanan bu kilise bükükleri ve azizlerin resimleri belki X.-XI. asırlara aittir.

Sonsöz

Whittemore öldüğü sırada Ayasofya'daki işler henüz sona ermiş olmaktan uzaktı. Kuzey ve güney timpanonlarında daha birçok aziz, piskopos ve peygamber resimleri, galeride İsa ile havarilerini tasvir eden bir kubbe mozaiki, methal cihetindeki büyük kemerin iç kısmında bir madalyon içinde Meryem ve yanlarda havarilerden Petrus ve Paulus, absid cihetindeki büyük kemerin içinde de yine Meryem, İoannis ve mozaiklerin bir kısmını yaptıran imperator İoannis Paleologos'un resimlerinin durduğunu 1849 da Salzenberg tesbit etmiştir(21). Kubbenin merkezinde belki bir Pantokrator bulunmakta ise de, pandantiflerdeki fresko meleklerin yüzleri Fossati tarafından yapılan altın taklidi madalyonların altında herhalde mevcuttur(22). Dünyanın sayılı âbidelerinden biri olan ve Bizans kadar Türk kültüründe de büyük bir yeri olan Ayasofya'da Türk hususiyetlerini haleldar etmeden ortaya çıkarılacak daha çok şey vardır.

Thomas Whittemore, bir çok müelliflerin asırlardan beri aksini iddia etmeğe çalıştıkları bir hususu şu satırları ile bir kere daha desteklemiştir(23): «Yedi yıllık çalışmalarımız boyunca, mozaiklerde hiçbir kasti tahribat ve yüzlerin zedelenmesi izine rastlamadık. Zلزeler ve zaman, binayı mozaik resim sanatının birçok şaheserlerinden mahrum bırakmıştır; fakat mevcut olanlar, Ayasofyayı kullandıkları beş asır boyunca Türkler tarafından daima muhafaza edilmiştir.» Aynı cümleyi kiliseden çevrilen diğer camiler için de söyleyebiliriz. Kariye, Fethiye, Molla Gürani (Vefa-Kilise), Odalar camileri en bâriz misalleri teşkil ederler. Tekrar açıp temizlemek ile sanat tarihine ettiği büyük hizmetten başka Whittemore, Ayasofya'nın mozaiklerinde Türk sanatseverliğine ve hoşgörülüğüne çok şey medyun olduğunu da belirtmiş bulunuyor. Cahil birkaç menfaat düşkününün mahdut tahribatına karşılık, bilhassa zلزeler yapının muhtelif yerlerini çökertirken ehemmiyetli kayıplara sebebiyet vermişlerdir. Şiddetli bir yangın esnasında 1755 de mabedin kubbesindeki kurşunlar eriyip oluklardan akarken herhalde içerdeki mozaikler de zedelenmiş olmalıdır(24). Şurası artık muhakkaktır ki burada hiçbir mozaik «sistemli» bir surette tahrip edilmemiştir.

Gariptir ki 1848 e doğru Ayasofyadaki resimleri açık vaziyette gören ve resimlerini yapan Salzenberg de meselâ, kuzey timpanondaki bütün mozaiklerin yok edilmiş olacağını yazmaktan çekinmemiştir. Halbuki Whittemore'un faaliyeti neticesinde vaktiyle Salzenberg'in hiçbir mozaik kalmadığını söylediği yerde mahdut bir saha açılmış ve burada yukarıda zikrettiğimiz üç piskopos resmi bulunmuştur. Whittemore, Salzenberg tarafından mevcudiyeti katî olarak tesbit edilenlerden başka, yeni mozaikler ortaya çıkarmakla şüphesiz büyük bir hizmette bulunmuştur. Kendisine bir dereceye kadar Fossati'nin neşredilmeyen levhaları da rehber vazifesini görmüş olabilirler.

Belki tam bir ilim adamı olmayan, hatta doğrudan doğruya bir Bizantinist de sayılmayan Whittemore, geniş temasları, ikna kudreti ve «işbirirliği ve becerikliliği» sayesinde imkânlar temin etmiş ve birçok araştırmacılara kolay kolay müyesser olmayacak büyük bir şöhret kazanmıştır. Onun en büyük eseri bu işi düşünmüş, organize edebilmiş ve kısmen neticeye bağlayabilmiş olmasında toplanır. Türk sanatseverliğini veciz bir surette ispat eden bu ameliyelerin idarecisinin hâtirasını hürmetle anarken, yabancı memleketlerde kalan Türk eserlerinin acaba asırlarca sonra orijinal ihtişamları ile ilim dünyasına takdim edilip edilemeyecekleri de her halde düşünülebilir.

Semavi EYİCE

(1) Whittemore'un hayatı hakkındaki ilk kısmın hazırlanmasında, The Byzantine Institute Inc.'nun Paris şubesi tarafından temin edilen kısa bir nottan faydalanılmıştır. Kendilerine burada teşekkür ederim.

(2) Sixième congrès international d'études byzantines; Résumé des rapports et communications, Paris 1940, s. 214.

(3) S. İzzet Kayacan; Ayasofyada eski Bizans mozaikleri, «Yedigün» 5 (10 Temmuz 1935) No. 122, ve Whittemore'un ölümünden sonra, M. Ramazanoğlu; Whittemore'a ait hatıralar, «Tarih hazinesi» 3 (1950) s. 116-119; Whittemore a dair bir hâtıra hakkında ayrıca bk. Gl. C. Sherrill; Mustafa Kemal (tr. par P. Carolet) Paris 1934, s. 229.

(4) Mme. B. de Khitrowo; Itinéraires Russes en Orient, Genève 1889, 90 ve dev.

(5) Clavijo; Timur devrinde Kadis'ten Semerkand'a seyahat (ter. Ö. R. Doğrul) İstanbul tz. c. 1, s. 50.

(6) Tursun bey (Turusina bey); Tarih-i Ebülfeth, İstanbul 1330, «Tarihi Osmani Encümeni mecmuası» ilâvesi, s. 57, (M. Arif bey neşri).

(7) Abou-l Hasan Ali ben Mohammed et-Tamgrouti; En-Nafhat el-Miskıya fi-s-sıfat et-Tourkiya, Relation

d'une ambassade marocaine en Turquie 1589-1591 (trad. par H. de Castries) Paris 1929, s. 53.

(8) Zikredilen seyyahlardan bir kısmının Ayasofya mozaikleri hakkında verdikleri malumat eksik olmakla beraber şu eserde toplanmıştır: **J. Ebersolt; Constantinople byzantine et les voyageurs du Levant**, Paris 1918; Bu eserde zikredilmeyen manzum bir seyyahatnamede de mozaiklerin yalnız yüzlerinin örtülü olduğu kaydedilmiştir; **Bertrand de la Borderie; Discours du voyage de Constantinople envoyé dudict lieu à une damoyselle françoise**, Lyon 1542; müellif İstanbulla 1538 de gelmiştir:

«D'or marqueté à la vray Moysaïque:
«En divers lieux peinte de beaux images,
«Dont les Turcs ont effacé les visages:
«Ne pouvans veoir, ny souffrir pourtraicture.»

La Borderie ve eseri hakkında bk. **Cl. Dana Rouillard; The Turk in French history thought and litterature** (1520-1660), Paris tz. s. 607 ve dev.

(9) **R. E. Koçu; Ayasofyanın Türkler tarafından yapılan tamirleri**, «İstanbul Ansiklopedisi» İstanbul 1948, c. 3, s. 863 de Lutfi tarihinden naklen bu tamirin parasının Şeyhülislam Mekkizade Azım efendinin beytülmale kalan servetinden ödendiğine işaret edilmiştir. Binanın tamirden sonraki durumunu gösteren 25 levhalık bir album Fossati tarafından kısa bir metinle İngilterede bastırılmıştır: **Caspard Fossati; Aya Sofia Constantinople as recently restored by order of H. M. The Sultan Abdul Medjid from the original drawings by Chevalier Caspard Fossati**, London 1852. Bu kitapta mozaiklerin mevcudiyetine kısaca temas edilmiştir; s. 3 de müellifin ifadesine göre ilk defa kuzey nefinde mozaiklerin bulunması üzerine mabedin diğer yerlerindeki mozaiklerin de tesbitine karar verilmiştir.

(10) **Guiseppo e Caspard Fossati; Rilievi storico-artistici sulla Architettura Bizantina dal IV al XV. e fino al XIX sec. ovvero notizie intorno alle scoperte fatte in S. Sofia a Constantinopoli**, Milano 1891. Whittmore'un ifadesine göre bu levhalar, Guiseppo Fossati'nin torunu **Bayan Napo Fernando de Torriani** nezdinde İsviçre'de **Morcote**'de bulunmaktadır. Fossati'nin levhalarından bazıları Whittmore'un üçüncü raporunda ıktibas edilmiştir.

(11) **Th. Gautier; Constantinople**, Paris 1918, s. 273; **Gautier**'nin bahsettiği tahribat şekline daha önceleri de temas edilmiştir. **Bn. de Tott; Mémoires du Baron de Tott sur les Turcs et les Tartares**, Amsterdam 1780, c. 1, s. 180.

(12) Bu hususta bk. **A. Grabar; L'empereur dans l'art byzantin**, Paris 1936, s. 106; ayrıca **E. H. Swift; Hagia Sophia**, New York 1940, s. 92; **A. M. Schneider; Bemerkungen zu den belden neu aufgedeckten Mosaiken der Sophienkirche, «Byzanz»**, Berlin 1936 s. 32; Bu mozaikteki imperatorun elbisesinde onun patriğe galebesinin sembolunu görerek başka bir müellif buradaki şahsın Leo olduğunu ve eserin 907-912 yılları arasında yapıldığını ileri sürmüştür, bk. **K. A. Γρίβα; Τις ó έν τῷ Μωσαϊκῷ τῆς Ἁγίας Σοφίας, εικονιζόμενος γονυπετής αὐτοκράτωρ**, İstanbul, 1940; **Γρίβα; Τὸ Μωσαϊκὸν τοῦ νάρθηκος τῆς Ἁγίας Σοφίας, «Τέχνη»** (1949) Ἀριθ. 41. s. 163-166, diğer taraftan **Schneider** onun **Vasilios** olduğunu ileri sürmüştü: **A. M. Schneider; Die Hagia Sophia zu Konstantinopel**, Berlin 1939, s. 29.

Ayrıca bk. **Byzantinische Zeitschrift**, 43 (1950) s. 470.

(13) **Morey «Bul. of the Met. Mus. of Art»**'in Mart 1944 sayısında güney dehlizindeki **Meryem mozaikinin** **I. Vasilios** zamanında 866-867 yılında yapıldığını iddia etmiştir. **Whittmore** ise eski nazariyesinde ısrar etmiştir; bk. «**Byzantinische Zeitschrift**» 43 (1950) s. 469 ve s. 199.

(14) Bu hâtıra **A. Özmen** tarafından Ayasofya'nın hâtıra defterine yazılmıştır. Bu defteri tetkikime arzeden Ayasofya müzesi müdürü **M. Ramazanoğlu**'na teşekkür ederim.

(15) **Ayin tarihi** (Ankara 1935) No. 14 s. 18; **Cumhuriyet** (1 Şubat 1935); **G. Jaeschke; Die Türkel in den Jahren 1935-1941**, Leipzig 1943, s. 2; aynı müellif bir yazısında Ayasofya'nın müze yapılmasına sebep olarak 1941 tarihli bir kanunu gösterir; **G. Jaeschke; Zur Krisis des Islams in der Türkel, «Beitraege zur Arabistik.»**, Leipzig 1944, s. 524.

(16) **C. Diehl; Constantinople** (deuxième éd.) Paris 1935, s. 3, de Ayasofya müze'ye çevrilirken dikkat edilmesi gereken noktalara işaret etmektedir; **A. Ogan; Türk Müzeciliğinin 100 üncü yıldönümü**, İstanbul, 1947, s. 22 ve dev.

(17) **M. Psellos; Chronographie** (éd. Belles Lettres), Paris 1926, c. 1, s. 27 ve dev.; **G. Schlumberger; L'épopée byzantine, les Porphyrogénètes Zoe et Théodora**, Paris 1905. **Zoi** evvela **Romanos III. (1028-1034)**, sonra **Mihailos IV. (1034-1041)** ile evlenmiş, ikinci kocasının manastıra çekilmesi üzerine **Mihailos V. (1041-1042)** i evlâd edinmiş, fakat onun da ihaneti ve cezalandırılması üzerine **Konstantin Monomahos IX. (1042-1054)** ile evlenmiştir.

(18) **A. M. Schneider; Fund und Forschungsbericht Türkel** 1943, «Arch. Anzeiger» (1944-45) s. 71 ve dev.

(19) **Life** dergisinin **Amerikaya** mahsus olan tabının 25 Aralık 1950 tarih ve c. 29 No. 26 sayılı nüshasında bu mozaiklerin bir kısmının renkli fotoğraflarının nesredildiği öğrenilmiştir. Fakat bu sayıyı temin etmek imkânsızdır.

(20) **Patrik Fotios** 29 Mart 867 de Ayasofya'da verilen nutkunda ikonoklastların tahrip ettirdikleri resimlerin yeniden yapıldıklarına işaret etmekte ve Ayasofya'nın bir yarım kubbesindeki **Teotokos** tasvirinin yeniden yaptırıldığını belirtmektedir, ki bunun absid yarım kubbesindeki **Teotokos** olması muhtemel görülmüştür; bk. **K. K. Γρίβα, Τὸ έν τῇ κόγχῃ τοῦ βῆματος τῆς Ἁγίας Σοφίας Μωσαϊκὸν τῆς Θεοτόκου «Τέχνη»** (1946) Ἀριθ. 15, s. 85-88.

(21) **W. Salzenberg; Altchristliche Baudenkmale von Constantinopel vom V. bis XII. Jahrhundert auf Befehl Seiner Majestaet des Königs aufgenommen und historisch erlaeutert**, Berlin 1854; Ayasofya mozaikleri hakkında seyyahlar ve **Salzenberg** tarafından verilen bilgiler şu eserde de toplanmıştır: **Μισσ; Τὰ Μωσαϊκὰ τῆς Ἁγίας Σοφίας**, İstanbul-Galata 1938.

(22) **A. M. Schneider; Die Kuppelmosaiken der Hagia Sophia zu Konstantinopel**, «Nach. der Akad. in Göttingen» 1949, s. 345 ve dev., müellif kubbenin ortasında 1354 de yeniden yapılmış muazzam bir **İsa** resmi bulunduğunu, ve pandantiflerdeki «**melaik-i mükrimeyn**» in serafin değil, herubin oldukları neticesine varmaktadır.

(23) **T. Whittmore; Third Report**, s. 9.

(24) **Bn. de Tott; Mémoires sur les Turcs**, c. 1, s. 13.

